

Thomas Hildebrandt, *Neo-Mu'tazilismus? Intention und Kontext im modernen arabischen Umgang mit dem rationalistischen Erbe des Islam*, Brill, Leiden-Boston 2007, (*Islamic Philosophy, Theology and Science, Texts and Studies*, ed. H. Dabber, Vol. LXXI, ISSN 0169-8729; v. 71).

Thomas Hildebrandt'ın 'Neo-Mutezililik? - Modern Arap Düşüncesinde İslam'ın Rasyonalist Mirasına Yaklaşımların Amacı ve Bağlamı' adlı çalışması, 2005 yılında Bamberg Üniversitesi'nde doktora tezi olarak sunulmuştur. Modernist Müslümanların toplumsal geri kalmışlığı aşma ve modern Batı medeniyetinin seviyesine ulaşma kaygısından hareketle çözüm önerisi olarak felsefe alanında İbn Rüşd'e dönüşü savunmalarına karşın teolojik alanda Mutezili düşüncenin yeniden keşfedilmesine aynı kilit rolü biçtiklerini ifade eden Hildebrandt, İbn Rüşd'e yönelik çağdaş yaklaşımları Anke von Kügelgen'in detaylı bir şekilde çalıştığını ve onun eserinden istifade ettiğini dile getirir. Kendisiyse Mutezili düşünceye yönelik yaklaşımları konu edinir (s.3). Monografi tarzında konuya ilişkin neredeyse bütün eserleri gözden geçirdiğini iddia eden yazar, medya ve gazetelerdeki köşe yazılarını sistematik bir taramaya tâbi tutmadığını itiraf eder (s.9). Tezin hazırlanış sürecinde Prof. 'Âdil 'Awwâ, Prof. Hasan Hanefî, Nasr Hâmid Ebû Zeyd, Muhammed İbrahim el-Feyyûmî, Muhammed 'Amâra, Emîn Nâyif Ziyâb ve Cemal el-Hatîb gibi konu bağlamında ele alınan bazı şahsiyetler ile özel görüşmeler yaptığını önsözde belirtir.

Yazarın amacı kendi ifadesiyle '*hard core theology*' (saf teoloji) olmayıp daha çok betimleyici bir tarzda, çoğunluğu Müslüman olan Arap düşünürlerin Mutezili teolojik mirasla ilgili yaklaşımlarını incelemektir. Hildebrandt'ın cevaplamaya çalıştığı temel sorular şunlardır: Şarkiyat çevrelerinde XX. yüzyıl başlarında üretilip zamanla Müslümanlarca da istimâl olunan *Neo-Mutezililik* kavramının müstakil bir akım olarak gerçekte karşılığı ve gönderim yaptığı bir vakıa var mıdır? Eğer yok ise, hangi gerekçelerle bir takım düşünürler yahut düşünceler *Neo-Mutezililik* kapsamına dâhil edilmiştir?

Müellifin temel tezi, sarıh bir şekilde kendini Mutezili olarak görüp klasik Mutezili düşünceyi yeniden diriltmek suretiyle daha ileriye taşımayı amaçlayan bir kitle yahut akımın var olmadığıdır. Dolayısıyla söz konusu kavramın çağrışımı bir yanlış ve yanlışsamadan ibarettir (s.1). Buna rağmen mevzuba-

his kavramın üretilmesi ve kullanılmasının sebebi, modern Arap düşüncesinin yapısı ve iç dinamiğidir. Ona göre çağdaş Arap düşüncesi özünde bir 'hafıza diskuru'dur (*Gedächtnisdiskurs*). Güncel bağlamlardan devşirilmiş tutum ve fikirler geleneğe ve mirasa atıfla açıklanıp meşrulaştırılmaktadır. Bu çerçevede geleneğe ve düşünce mirasına yönelik zıt yaklaşımların ve cephelerin temelinde yalnızca geriye dönük okumaların farklılığı yatmamakta, bilakis söz konusu düşünürlerin şimdi ve gelecek hakkındaki emelleri, tasavvurları ve tutumları karşı karşıya gelmektedir (s.2). Hildebrandt, çağdaş Arap düşünürlerin Mutezile'ye yönelişlerinin genel olarak kendi tutum ve fikirlerini temellendirme gayesini güttüğünü vurgulamaktadır (s.5). Bu sebeple Mutezile'ye duyulan ilgi teolojik bir diskurun parçası olmaktan ziyade, hâlihazırdaki Arap düşüncesinin kendi mirasına yönelik ilgi ve algısı bağlamında değerlendirilmelidir.

Kitap mukaddime ile sonuç haricinde beş ana bölümden müteşekkildir: İlk dört bölümde, ele alacağı konunun hem teorik hem de tarihsel arkaplanını sunar ve eserin ana bölümünü oluşturan beşinci bölümdeki tartışmasının temelini atar. İlk bölümde (s.13-89) '*Neo-Mutezililik. Bir Kavramın Tarihi ve Sorunu*' başlığı altında şarkiyatçılar ile modern Arap düşünürlerin Neo-Mutezililik kategorisi hakkındaki yaklaşımlarını kronolojik olarak serdetmekte ve kavramın berlisizliğine dikkat çekmektedir. Buna göre uzun bir süre Robert Caspar (1957) ile Detlev Khâlid'in (1969) makaleleri bu alandaki tartışmaların zeminini belirlemiştir. Ardından çok bilinmese de önemli olan bir çalışma Louis Gardet (1972) tarafından yapılmış ve Richard Martin ile Mark Woodward (1997) bu alandaki '*Defenders of Reason in Islam: Mu'tazilism from Medieval School to Modern Symbol*' (1997) adlı ilk kitabı telif etmişlerdir.

Neo-Mutezile ifadesini ilk defa Ignaz Goldziher '*Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*' (1920) adlı eserinde Seyyid Ahmed Hân gibi Hind Alt Kitası reformistleri için kullanır – ki bunlar bir takım Mutezili düşünürlere referansta bulunurlar – ve bu şekilde onları Mısır'daki Afgâni, Abduh ve Reşid Rızâ gibi reformistlerden farklı konumlandırır (s. 15). Süreç içerisinde Bernard Michel gibi şarkiyatçılar Mutezili bir ruhtan (*Geist*) bahsetmeye başlamış ve İslam rasyonalizminin Mutezile mezhebi inkıraza uğradıktan sonra dahi devam ettiği yönünde tezler öne sürmüşlerdir (s.17). Goldziher'i takip eden dönemde yazıp çizen şarkiyatçılar çok genel ve belirsiz bir şekilde geleceği körü körüne taklide karşı çıkan ve dinî düşünceyi rasyonalist biçimde çağdaş dünyanın gereksinimlerini dikkate alarak modernleştirmekten yana olan herkesi Neo-Mutezili kategorisinde değerlendirebilmektedirler. Ancak söz konusu şarkiyatçıların ittifakla Neo-Mutezili olarak addettikleri tek kişi Muhammed Abduh'tur.

Robert Caspar'ın bu konudaki makalesi her ne kadar ilmi değilse de uzun

süre etkili olmuş ve Neo-Mutezililik kavramının yayılmasına yol açmıştır. İlginç bir şekilde Kadı Abdülcebâr'ın *el-Muğnî*'si hakkındaki çalışmaları bağlamında Müslümanlara üç aşamalı bir araştırma süreci izlemelerini şiddetle 'tavsiye' kılıfı altında neredeyse dayatan Caspar, Hildebrandt'a göre misyonerce bir tavra sahip ve tarafgirdir (s.21). Caspar, çok zorlama bir tarzda Abduh'u *Risâletü't-Tevhîd*'indeki bir takım görüşlerinden hareketle gizli ve içten içe bir Mutezilî olarak sunmaya çalışır. Ona göre Abduh, Mutezilî ruhu taşımakta ve bu sebeple Neo-Mutezililiğe hakiki bir örnek teşkil etmektedir. Kendisine isnad edilen bu ruhun en temel özelliği VIII-IX. yüzyıllarda yabancı medeniyetlere karşı İslam'ı savunurken düşmanın entelektüel silahlarını kendine mâl edip düşmana çevirmesidir. Benzer şekilde Abduh'un Batı medeniyeti ve fikriyatı karşısındaki tehdide karşı düşmanın silahlarıyla onu vurmaya çalıştığını iddia eder. Kahire'deki *Dârü'l-'Ulûm* gibi bir takım akademik kurumları bu Mutezilî ruhun yeniden canlandırıldığı ve tevarüs edildiği yerler olarak tasvir eder. İkinci büyük Mutezilî figür olarak ise Ahmed Emin sunulmaktadır (s.35). Abduh ile Ahmed Emin'in etkileri üzerine 40'lı ve 50'li yıllarda tarihsel perspektiften Mutezile'yi araştıran bir dizi akademik çalışma ve tezler ortaya konmuştur. Louis Gardet vasıtasıyla Caspar'ın görüşleri *Encyclopedia of Islam*'ın 'İkhtiyâr' maddesine kadar ulaşır.

Mutezilî düşüncenin öne çıkarılan iki yönü ise akılcılığı ve kayıtsız şartsız irade hürriyetine inancıdır. Bu bağlamda irade hürriyetini vurgulayan bütün düşünürler Neo-Mutezililiğe namzet gösterilmektedir. Yazar defaatle Batı akademiasında bile kimin, niçin Neo-Mutezilî addedildiğini ve hatta böyle bir vakıanın var olup olmadığı konusunda dahi en ufak bir ittifakın oluşmadığını belirtir. Herkes kendi perspektifinden Arap dünyasının farklı bölgelerindeki düşünürleri keyfince Neo-Mutezililiğe nispet etmiştir.

Diğer taraftan Ahmed Emin gibi bir takım Arap düşünürler, Arap rönesansını (*nahda*) itizal hareketinin ortaya çıkıp neşve bulduğu durum ve ortama benzetmektedirler. Onlara göre her ikisinde de şüphe, yeniden deneyimleme, özgür iradenin keşfedilip vurgulanması ve entelektüellerin toplumsal sorumluluğu ile aklın üstünlüğü fikirlerinin ikame edilmesi söz konusudur. Ahmed Emin, dışardan gelen teorik ve pratik tehditler ile bu tehditlere karşı yaklaşımların birbirine benzediğini iddia eder. Bu bağlamda kullanılan *el-i'tizâliyyat'ül-cedîde* kavramı, çoğu vakit liberal ve rasyonalist düşünürlerin kampına gönderimde bulunmakta ve bunlar kendilerini genelde Abduh'un 'reformist' ruhuna nispet etmektedirler. Hildebrandt, Mutezilî düşünürler ile çağdaş Arap düşünürlerin bir takım ortak meselelere sahip olmalarından hareketle doğrudan bir etkiden bahsetmenin anlamsız olacağını, hürriyet ve akılcılık gibi başlıkların modernleşme süreciyle bağının gözardı edilmemesi gerektiğinin altını çizer.

'*Modern Arap Diskurunda Teoloji ve Miras*' (s.90-115) başlığını taşıyan ikinci bölümde müellif geleneksel dinî-kelamî düşünceyi ve modern Arap diskurunda bununla kurulan muhtelif ilişki biçimlerini ele almaktadır. Ona göre Mutezile'ye yönelik ilginin kaynağında Arap mütefekkirlerin kollektif miras olarak gördükleri İslam düşüncesine yönelişleri yatmaktadır. Söz konusu yönelişin sebepleri ise artışa geçen milliyetçilik, İslamcılık ve Batı medeniyetiyle karşılaşmadır. Özünde bir hafıza diskuru olan çağdaş Arap düşüncesinde taraflar, bu mirasa gönderimde bulunarak kendi görüşlerine asıl aramakta ve bu şekilde tutumlarını meşrulaştırmaktadırlar.

Üçüncü bölümde yazar güncel araştırmalar ışığında Mutezile'nin tarihini özetlemekte ve bir takım Mutezili ulemanın eserlerinin XX. yüzyılda yeniden keşfedilişine dair tespitlerde bulunmaktadır (s.116-161). Bunu takip eden dördüncü bölümde genel hatlarıyla modern Arap düşünürlerin Mutezile'ye dair akademik neşriyatı değerlendirilmekte ve bir dizi çalışma zikredilmektedir (s.162-193). Hildebrandt, modern akademik çalışmaların başlangıcında Suriye'nin Abduh'u diye anılan Şeyh Tâhir el-Cezâiri ile Cemâlüddin el-Kâsimî ve Muhammed Kurd Ali gibi çevresindeki öğrencileri bulunduğunu ifade eder. Bu çalışmaların daha sonra Ahmet Emîn, Zuhdi Hasan Cârullâh, Ezher şeyhi Ali Mustafa el-Gurâbi ve Taha Hüseyin gibi Müslümanların yanı sıra Albert Nader gibi Hristiyan araştırmacılar tarafından devam ettirildiğini gösterir.

Beşinci bölümde Hildebrandt Neo-Mutezili olarak addedilmiş bir dizi Arap düşünürü tek tek teferruatlı bir şekilde ele almaktadır (s.194-504). Bu düşünürleri belli başlıklar altında ve muayyen ilişki biçimleri etrafında liberal, materyalist, politik, etik, edebî ve tarihselci tefsir bakımından muhtelif yaklaşımlar olarak sınıflandırarak incelemektedir. Akabinde mihne olaylarına yönelik çağdaş değerlendirmelere yer vermektedir.

Liberal kanatın kendisini özdeşleştirdiği Mutezile, mihne bağlamında düşülen hatalardan ders çıkarma fırsatı tanıyan bir misali teşkil etmektedir. Rasyonalite, bilimsellik, düşünce özgürlüğü ve irade hürriyeti, sosyal sorumluluk ve çoğulculuk gibi liberal kesimin savucunuluğuna soyunduğu mefhumların menşei Mutezili mirastan çok çağdaş gereksinimler ve yönelimlerdir. Zuhdi Hasan Cârullâh, Kadri Hâfiz Tûqân ve Chikh Bouamrane bu çerçevede tanıtılmaktadır.

Materyalist yaklaşıma örnek Lübnanlı Marksist Hüseyin Muruvva, Mutezili düşünceyi felsefi bir Arap materyalizmine temel kılma gayesini gütmekte ve bu minvalde tevellüd ile zorunlu/tabii nedensellik gibi metafizik kavramları Mutezile'nin pozitivist tavrına delil göstermektedir.

Siyasî yaklaşımın en meşhur örneği olan solcu Hasan Hanefi, açık şekilde Mutezili düşüncenin bir takım unsurlarına mensubiyetini ikrar etse de esas derdi kamuoyunu ve geniş halk kitlelerini etkilemek için İslam düşüncesinin çeşitli unsurlarını kendi düşüncesine derc etmektir. Yine sol cenahta bulunan ama Hasan Hanefi'den farklı olarak belirgin bir milliyetçilik güden Muhammed 'Amâra'ya değinen yazar, politik yaklaşımlara diğer bir örnek olarak Emîn Nâyif Ziyâb'ı zikreder. Diğer bütün şahiyetlerden farklı olarak yıllarca *Hizbut't-Tahrîr*'de aktif olan Ürdünlü Emîn Nâyif Ziyâb, kendini tam bir Neo-Mutezili denecek şekilde Mutezili düşüncenin yeniden canlandırılmasına yönelik propagandaya adanmış görünmektedir. Buna rağmen Mutezili düşünceyle alakası çok yüzeysel ve gerçek amacı teolojik ve fikrî olmaktan çok siyasidir.

Diğer bir yaklaşım ise edebî ve tarihselci tefsir teorisyenleri şahsında gerçekleşmektedir. Edebî tefsirin başlatıcısı mesabesindeki Emîn el-Hûlî ile talebeleri, Mutezili ulemanın tefsir nazariyeleri ve mecaz anlayışlarıyla iştilgal etmişlerdir. Ancak burada da sistematik bir alımlama ve Mutezili fikirleri canlandırma söz konusu değildir. Hildebrandt'ın uzun uzadıya düşüncelerini serdettiği Nasr Hâmid Ebû Zeyd, Mutezile'nin dil, yorum ve anlam konusunda Kur'an'ın mahiyeti, tefsiri ve te'viline ilişkin bir çok fikrini benimsemektedir, fakat düşüncesinde bir o kadar İbnü'l-Arabî ile H. G. Gadamer gibi modern hermenötikçilerin de yeri vardır.

Son olarak müellif eserinin mümeyyiz vasıfları arasında zikrettiği ve önceden başka neşriyatta incelenmediğini iddia ettiği etik yaklaşımları özetlemektedir. Örnek olarak 'Âdil 'Awwâ ile Samîh Duğaym'in çalışmalarını sunmaktadır.

Beşinci bölümün hatimesi niteliğinde Hildebrandt, mihne olaylarına karşı tutumların XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde nasıl değiştiğini tahlil eder ve derinlemesine Fehmî Cad'an'ın görüşlerini ele alır. Söz konusu değişimin ardında Hildebrandt'a göre Batı şarkiyatının etkisi vardır. Cad'an'a göre mihne olaylarının sebebi kesinlikle Me'mûn'un Mutezili görüşler sahibi olması değildir, bilakis o, zayıflayan otoritesini güçlendirmek amacıyla iç ve dıştan gelen siyasî tehditleri (Türk unsuru, popüler '*emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehî 'ani'l-münker*' ile '*mutavvî'a*' hareketleri) savuşturmak için Mutezile'yi kullanmış, mihne sorgusu için bilinçli bir şekilde dinî ve dünyevî yaptırımı olan *halku'l-Kur'an* meselesini seçmiştir. Akabinde gelen iki halifenin bu uygulamayı devam ettirmesi ve halife Mütevekkil'in mihneyi sona erdirmesi de yalnızca siyasî sebeplere dayanmaktadır. Halifenin davranışını bu çerçevede hikmet-i hükümete uygun bulan Cad'an, esas suçu Ehl-i Sünnet ulemasının rejimle girdiği ikiye bölünmüş ilişkide bulur, hatta bu ilişki sebebiyle tarih boyu rejim ile ulema arasındaki çekişmelerin çıktığı ve daima çıkacağını ifade eder.

Sonuç olarak Neo-Mutezililik diye müstakil bir akımın var olmadığı ve Mutezile'ye yönelik yaklaşımların arkasında çağdaş Arap düşüncesinin iç dinamiklerinin belirleyici olduğu söylenebilir. Mutezili mirasın hangi yönde yorumlanacağı ise yaklaşımdan yaklaşıma göre bâriz farklar göstermektedir. Ahmed Emîn'in Mutezile'nin ortadan kaldırılmasını Müslümanların tarihte kendilerine yönelik işledikleri en büyük günah olarak değerlendirmesi (s.219) ve yukarıda zikrolunan düşünürlerin Mutezile'yi övücü ifadeleri, her şeye rağmen Mutezile'ye yönelik ilginin XX. yüzyıl Arap düşüncesinin önemli öğelerinden biri olduğu gerçeğini ortaya koyar.

XX. yüzyılda Arap dünyasında Mutezile hakkında yazılmış ciddi akademik çalışmalarının çoğunun biraraya getirilmiş ve ilk elden kaynaklar kullanılmış olması eseri değerli ve başarılı kılmaktadır. Ele alınan şahsiyetler kendi kaygıları ve amaçları bağlamında sunulmaya çalışılmakta, rasyonalist-tradisyonalist ve benzeri indirgemeci kategorilerden şiddetle kaçınılmakta, genellemece ve aceleci yargılardan ise uzak durulmaktadır. Her ne kadar gerekçesi olsa da, yer yer şahıslar ve eserleri hakkındaki tanıtım, yorum ve analize nispetle gereksizce uzatılmış. Ayrıca itinalı tahlil ve ihtiyatlı yargılarına rağmen müellif, XII. yüzyıl sonrası İslam düşüncesinin ilerleme kaydetmediği ve Arap rönesansına kadar çöküşe geçtiği yönündeki klasik oryantalist görüşe kısa da olsa yer vermektedir.

Muhammed VURAL